

Artur Konopacki
(Uniwersytet w Białymstoku)

ORCID: 0000-0001-8067-5232

DOI: doi.org/10.60513/krv3-b375

Uzbekistan: od stepu do nowoczesnego państwa (zarys problematyki)

Niniejszy artykuł jest próbą zapoznania czytelnika z wybranymi zagadnieniami dotyczącymi Uzbekistanu. Z uwagi na ograniczone miejsce wybrano jedynie kilka tematów, które wydają się warte pogłębionych studiów. Celowo pominięto aspekt kultury, edukacji czy religii z uwagi na to, że kwestie te staną się tematem odrębnego opracowania. Artykuł ten jest również zachętą dla wszystkich zainteresowanych Azją Środkową do podejmowania badań w ramach interdyscyplinarnego podejścia naukowego.

Uzbekistan ze swoją tysiącletnią tradycją nadal pozostaje w Polsce krajem odległym i nieznanym. Nieliczne publikacje na jego temat powodują, że nie tylko dla przeciętnego czytelnika, ale również dla studentów, w szczególności stosunków międzynarodowych czy historii, jest on tajemniczy, mało znany. Niniejszy artykuł ma na celu przybliżenie historii Uzbekistanu ze zwróceniem szczególnej uwagi na kilka wybranych aspektów historycznych, społecznych czy politycznych. Jest to niezwykle potrzebne, bowiem Uzbekistan zaczyna odgrywać znaczącą rolę w polityce Azji Centralnej, co z perspektywy Polski, z którą kraj ten prowadzi coraz większą wymianę handlową, jest nie bez znaczenia.

Historia – zarys dziejów

Korzeni uzbeckiego narodu należy upatrywać w czasach starożytnych. W okresie, kiedy rozwijał się Jedwabny Szlak, powstawały miasta i osady takie jak Chorezm czy Baktria, stanowiące ważny element tego wielkiego, gospodarczego łańcucha. Tereny dzisiejszego Uzbekistanu opanowane zostały przez plemiona mongolskie pod wodzą Muhammada Szajbani (potomka Dżyngis-chana). Najeźdźcy mieszały się z miejscową ludnością, co dało załazek państwa Uzbeków. Nie zachowało się zbyt dużo źródeł pisanych mogących rzucić więcej światła na początek rozwoju Azji Centralnej; w zasadzie podstawowym rękopiśmiennym źródłem jest dziś *Awesta* – święta księga zoroastryzmu¹.

Najstarsze osiedla ludzkie na terenie Uzbekistanu powstały w II tysiącleciu p.n.e., w dolinie rzeki Surchan w Oazie Bucharńskiej i Chorezmie². Społeczeństwo Uzbeków przeszło przez stulecia metamorfozę od społeczności koczowniczo-łowieckiej, pasterskiej, do osiadłych rolników. Już bowiem w III–II tysiącleciu powstają najstarsze szlaki handlowe Azji Środkowej, takie jak Szlak Lazurytowy prowadzący przez Iran i Mezopotamię do Morza Śródziemnego czy południowe odcinki Wielkiego Szlaku Jedwabnego.

Powstanie narodu uzbeckiego było procesem długofalowym, wynikającym z faktu, iż ziemie te leżały na skrzyżowaniu szlaków handlowych, które stanowiły miejsce ogromnego jak na ówczesne czasy przemieszczania się ludności. Drugim elementem były plemiona, które pozostając wobec siebie w luźnych często związkach natury

¹ *Awesta. Wendidad* (cz.1), tłum. P. Żyła, A. Sarwa, wstępem opatrzył A. Sarwa, Sandomierz 2010.

² Szerzej na temat formowania się struktury państwa zob. A. S. Sagdullaev, *Starożytne państwa Uzbeków* [w:] *Uzbekistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, red. T. Bodio, Warszawa 2001, s. 42.

polityczno-wojskowej wchodziły w naturalne kontakty, co powodowało wzajemne przenikanie się kultur i etnosów, z czasem stapiając się w jeden. Stąd też, jak zauważa w swoich pracach Sagdullaev, współcześni Uzbeki, Tadžycy i inne narody Azji Centralnej niezależnie od różnic lingwistycznych mają pod wieloma względami wspólne korzenie etniczne i tradycje kulturowe³.

Tak jak wspomnieliśmy, społeczeństwo uzbeckie jest konglomeratem wielu etnosów i tak ukształtowane dotrwało niemalże do XIX w., kiedy to w wyniku wzajemnych waśni i walk wewnętrznych upadły podbite przez Imperium Rosyjskie chanaty w Chiwie, Bucharze i Kokandzie, które zostały włączone do cesarstwa. Wówczas to rozpoczął się proces rosyjskiej kolonizacji i rusyfikacji; proces, który tak dobrze znamy z historii Polski. Konsekwentna polityka radziecka doprowadziła już w roku 1924 do utworzenia z Turkiestańskiej Autonomicznej Republiki Radzieckiej, Bucharskiej Ludowej Republiki Radzieckiej i Chorezmijskiej Ludowej Republiki Radzieckiej nowej – Uzbeckiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej⁴. Wtedy też Uzbekistan stał się dla władzy radzieckiej miejscem przymusowych osiedleń i zsyłek, m.in. Polaków, Koreańczyków, Rosjan i in.

Wspomnieć należy, że Polacy na terytorium dzisiejszego Uzbekistanu pojawiać się zaczęli już zdecydowanie wcześniej, bo w XIX w. Z jednej strony byli to dobrowolni osadnicy przybywający tu w czasach „bawelnianej gorączki”, ludzie wyjeżdżający za chlebem.

Druga grupa zasiedlająca Turkiestan to żołnierze służący w carskiej armii. Ostatnią grupę, najbardziej znaną, o tragicznych losach, stanowili zesłańcy z XIX i XX w.⁵ Według obliczeń generała S. Żylińskiego w roku 1891 w Taszkencie mieszkało 1500 Polaków. Pracowali oni w różnych miejscach i profesjach. Wielu budowało kolej w samej Samarkandzie u schyłku XIX w. 27 Polaków piastowało kierownicze funkcje w różnych instytucjach. Polacy pracowali m.in. w służbie zdrowia, weterynarii czy urzędach pocztowo-telegraficznych⁶. Wspomnieć wypada tu również, że w okresie I wojny światowej podczas tzw. *bieżeństwa* ludność polska pojawiła się również w Uzbekistanie. Natomiast okres międzywojenny to czas, kiedy wiele osób wraca do Polski. Jedną z najnowszych prac poświęconych Polakom w Uzbekistanie jest praca Ewy Jagiełły, podająca najnowsze dane statystyczne odnoszące się do XIX i XX w.⁷

³ A. S. Sagdullaev, *Starożytnie państwa Uzbeków* [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 46.

⁴ T. Bodio, W. Śmidowski, *Modernizujące się społeczeństwo (między historią a przyszłością)* [w:] *Uzbekistan. Historia...*, 195–196.

⁵ Szerzej na ten temat zob.: J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej w ZSRR 1944–1948*, Warszawa 1987; B. Gołębiowski, *Wspomnienie Polaków z Uzbekistanu w świetle pamiętników z konkursów i dokumentów* [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 76–97; M. Mądzik, *Polacy i polskie organizacje społeczne w środkowo-azjatyckiej części Rosji w latach I wojny światowej* [w:] *Polska diaspora na Wschodzie*, „Eastern Review” t. 4, red. J. Kmiecinski, Łódź 2000, s. 283–299; E. A. Jagiełło, *Polacy w Uzbekistanie. Tożsamość odległej diaspory*, Łódź 2006.

⁶ D. S. Pirmikułow, *Polacy w historii Uzbekistanu* [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 51–75.

⁷ E. A. Jagiełło, *op. cit.*

Spółeczeństwo wczoraj i dziś

Jak zatem dziś wygląda społeczeństwo Uzbekistanu? Według badaczy, z uwagi na swoiste warunki tworzenia się narodu proces ten nie został jednoznacznie zamknięty. W dostępnej literaturze przedmiotu wyróżnia się:

- 1) „czystych Uzbeków” – jest to ludność zamieszkująca dorzecze rzek Kaszka-daria, Surchan-daria i dolnej Amu-darii (głównym kryterium ich „czystości” jest dominacja liczebna nad innymi grupami);
- 2) zasymilowanych Uzbeków zamieszkujących głównie Kotlinę Fergańską.

Z uwagi na rodzaj trybu życia (osiadły lub koczowniczy) wyróżnia się Uzbeków „środkowych” (Sartowie) i „peryferyjnych” (do nich zalicza się rozproszone grupy Kungardów, Kipczaków, Kuramów i innych). Uzbeki „środkowi” to grupa prowadząca od kilku pokoleń osiadły tryb życia. Uzbeki „peryferyjni” wyróżniają się tym, że przestrzegają zasady przynależności rodowej (stąd też stanowią nieco odmienny element narodu uzbeckiego) i nadal prowadzą półkoczowniczy tryb życia.

Okres II wojny światowej i polityka stalinowska spowodowały, że w Uzbekistanie w ramach przymusowej migracji pojawili się Tatarzy krymscy, Bałkarowie, Ingusze, Czeczeni, Turcy meschetyńscy. Tuż po wojnie napłynęli z kolei Tatarzy, Białorusini, Żydzi, Baszkirowie, Czuwasze, Azerowie i Ujgurzy, co spowodowało, że liczebność Uzbeków mieszkających w miastach spadła z 40,5% do 37,2%⁸.

Coraz ważniejszą rolę w społeczeństwie uzbeckim odgrywają stosunki klanowe, co nie jest żadnym *novum* wśród ludów Azji Środkowej. Ma to zakorzenienie w kulturze, w której posłuszeństwo i lojalność wobec przywódcy klanu zawsze stanowiły odniesienie kulturowo-polityczne. Nie inaczej jest i dzisiaj. Związane to poniekąd jest również z ideą muzułmańskiego Wschodu, gdzie kult władcy jako „ojca narodu” obecny był (i jest do tej pory) w wielu krajach ościennych⁹. Dziś poza Uzbekami najliczniejszą grupą narodową są Rosjanie, następnie Tadžycy, Kazachowie, Tatarzy krymscy, Koreańczycy, Turcy meschetyńscy oraz bucharscy Żydzi¹⁰.

Potencjał gospodarczy

Dziś Uzbekistan jest niezwykle ważnym państwem Azji Środkowej z uwagi na swoje geopolityczne położenie i niebagatelne zasoby surowców mineralnych wykorzystywanych w światowym przemyśle w nieomal wszystkich gałęziach gospodarki. Dla zobrazowania tego warto przytoczyć kilka wskaźników gospodarczych. Uzbekistan jest na czwartym miejscu pod względem posiadanych zasobów złota i na dziesiątym

⁸ T. Bodio, W. Śmidowski, *op. cit.*, s. 199–200.

⁹ Na temat tradycji rodowo-plemiennych zob. m.in.: P. Borawski, *Tradycje rodowo-plemienne i klanowe turkojęzycznych narodów postradzieckiej Azji Środkowej a tendencje autorytarne w polityce wewnętrznej Kazachstanu, Kirgizji, Uzbekistanu, Turkmenii*, „Za Uralem” 1996, nr 7 (48).

¹⁰ T. Bodio, W. Śmidowski, *op. cit.*, s. 202. Tu szerzej na temat demografii, rozmieszczenia ludności, struktury wiekowej narodu uzbeckiego.

Ruiny twierdzy Ayaz Kala, Uzbekistan, fot. MehmetOZB; źródło: Adobe Stock

miejsu pod względem produkcji miedzi i rud molibdenowych. Jest najbogatszym państwem posiadającym zasoby metali rzadkich i rud, w tym cynku, molibdenu, złota, srebra, kadmu, kobaltu, bizmutu, talu, galu, germanu. Uzbekistan posiada mocno rozbudowany system paliwowo-energetyczny z zasobami gazu ziemnego i ropy sięgającymi 5 trylionów m³ i odpowiednio 4 mld ton ropy. Dla podkreślenia, że jest to państwo z olbrzymim potencjałem wydobywczym, warto zaznaczyć, iż w obecnej chwili stopień wykorzystania rozpoznanych zasobów naturalnych sięga jedynie około 32%¹¹. W roku 2012 jednym z kierunków rozwoju energetycznego Uzbekistanu był eksport surowców, np. gazu, do Chin¹². Nie należy zapominać, że państwo to jest wiodącym, i to od stuleci, producentem bawełny.

Aspekty nowej polityki

Władze Uzbekistanu, w tym prezydent Islam Karimov, po odzyskaniu niepodległości w 1991 r. nakreśliły drogę do zmian społeczno-ekonomicznych opartych na zasadach nowoczesnego państwa, takich jak odideologizowanie ekonomiki, ochrona gospodarczych interesów państwa, transformacja w kierunku gospodarki rynkowej. Model ten w okresie przejściowym miał za zadanie przygotować Uzbekistan do roli wiodącego państwa w regionie. Z uwagi na zaszłości historyczne, w tym na mocne związki z byłym ZSRR, nie był to proces łatwy ani szybki. W pierwszych latach wolności saldo towarowe było ujemne, a kraj pogrążał się w kryzysie¹³. Stąd też powstała konieczność wypracowania modelu dostosowanego do społeczeństwa uzbeckiego, które mogłoby transformację udźwignąć. Stworzono taki, który w międzynarodowych kręgach gospodarczych został określony mianem „uzbeckiego modelu przejścia do gospodarki wolnorynkowej”. Opierał się na kilku aspektach, m.in. na narodowo-kulturowym i historycznym uwarunkowaniu, ogólnych zasadach funkcjonowania gospodarki wolnorynkowej czy koordynacji umacniania stabilności makroekonomicznej¹⁴.

Po śmierci Islama Karimowa władzę objął Shavkat Mirziyoyew, który w wyborach oficjalnie otrzymał 87% głosów. Choć misja OBWE dość krytycznie oceniła wybory, to władza przeszła raczej płynnie w ręce nowego prezydenta, namaszczonego przez poprzedniego. Mirziyoyew związany był z władzą już od 2003 r., gdy z nominacji Islama Karimova został premierem¹⁵. Zmiany, jakie zachodzą w Uzbekistanie, określił w swojej analizie Marcin Popławski z Ośrodka Studiów Wschodnich: „Na arenie wewnętrznej należy się spodziewać dalszej punktowej liberalizacji systemu,

¹¹ D. V. Trostianski, *Potencjał gospodarczy i bogactwa naturalne* [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 291–292.

¹² A. Jarosiewicz, *Uzbekistan rozpoczął eksport gazu do Chin*, Ośrodek Studiów Wschodnich, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2012-09-19/uzbekistan-rozpoznal-eksport-gazu-do-chin> [dostęp: 15 II 2024].

¹³ A. F. Rasulev, *Uzbecki model transformacji gospodarczej* [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 301.

¹⁴ *Ibidem*, s. 303.

¹⁵ M. Popławski, *Wybory w Uzbekistanie: umocnienie reżimu Mirzijoiewa*, Ośrodek Studiów Wschodnich, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2023-07-13/wybory-w-uzbekistanie-umocnienie-rezimu-mirzijoiewa> [dostęp: 25 II 2024].

nieprzekładającej się na jego demokratyzację, za to obejmującej elementy kontrolowanego dialogu władz ze społeczeństwem. W szczególności dotyczy to wygaszania napięć o charakterze socjalnym oraz kontynuacji dyplomatycznego i gospodarczego otwarcia się Uzbekistanu na świat. W ramach odgórnie wprowadzonej »odwilży« zmianie ulega strategia migracyjna państwa, czego potwierdzeniem było uczynienie z niej przez Mirzijoiewa jednego z tematów kampanii wyborczej. W nowym podejściu promuje się mniej popularne i »nietradycyjne« (w porównaniu z Rosją, Kazachstanem czy Turcją) kierunki migracji, takie jak Wielka Brytania, państwa UE, w tym szczególnie Niemcy i Europę Środkową. Jednocześnie rządzący deklarują, że będą zachęcać obywateli do wyjazdu z kraju (m.in. poprzez finansowanie zakupu biletów lotniczych), jak również upowszechniać jak najlepszą opinię na ich temat poza granicami. Należy to tłumaczyć rosnącą presją demograficzną w tym najludniejszym państwie Azji Centralnej (ok. 36 mln mieszkańców), co przekłada się na podejmowanie przez władze inicjatyw reformujących rynek pracy i system edukacji. Stanowi to także element – będącego odpowiedzią na obawy o skalę rosnących wyzwań społeczno-demograficznych – programu reform Mirzijoiewa, zakładających stworzenie obywatelom lepszych warunków do życia i bogacenia się przy zachowaniu silnej kontroli społecznej już na szczeblu lokalnym¹⁶.

Dziś, patrząc z perspektywy stuleci, śmiało można postawić tezę, że Uzbekistan przeradza się na naszych oczach w nowoczesny model państwa, które musi osadzić się mocno w nowej rzeczywistości geopolitycznej, jak również radzić sobie z wewnętrznymi problemami społecznymi¹⁷.

Jednym z politycznych przejawów zmiany po Karimovie jest uchwalona 1 maja 2023 r. nowa konstytucja. Celem władzy, co widać po ostatnim dziesięcioleciu, jest przede wszystkim konsolidacja i modernizacja społeczeństwa. Nowe reformy polityczne Mirziyoyewa określane są mianem „nowego Uzbekistanu”. Proces konsolidacji państwa i społeczeństwa nabiera szczególnego znaczenia w obliczu przesilenia politycznych będących następstwem rosyjskiej agresji na Ukrainę, tj. erozji porządku postsowieckiego, wzrostu poczucia niestabilności, trwającej korekty relacji Rosja-Chiny czy aktywizacji UE w Azji Centralnej¹⁸.

Słowa kluczowe:

Uzbekistan, historia, naród, transformacja, niepodległość

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Szerzej o zmianach w Uzbekistanie zob.: A. Pikulicka-Wilczewska, *Nowy Uzbekistan*, Wołowiec 2023.

¹⁸ K. Strachota, *Konstytucja dla „nowego Uzbekistanu”*, Ośrodek Studiów Wschodnich, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2023-05-10/konstytucja-dla-nowego-uzbekistanu> [dostęp: 25 II 2024].

Summary

From the Steppe to a Modern State (Outline of the Issues)

This article is an attempt to familiarize the reader with selected issues related to Uzbekistan. Several topics related to its history, society and economy have been selected. The history of Uzbekistan goes back to ancient times, when the Silk Road was developing. The oldest human settlements in Uzbekistan were established in the second millennium BC, in the Surkhan River Valley in the Bukharan Oasis and Khorezm. At that time, there was a slow process of formation of the Uzbek nation, the inextricable context of which is the functioning of trade routes, migration and movement of people. The 19th century brought with it a completely new reality. It was then that the process of deliberate Russian colonization and Russification began. This process was adopted by the Soviet government already in the 20th century. Then Uzbekistan became a place of forced deportation of, among others, Poles, Koreans, Russians and others. After the collapse of the Soviet Union and the declaration of independence, Uzbekistan began a slow and difficult process of political and economic transformation. Today, Uzbekistan is an extremely important country in Central Asia due to its geopolitical location as well as the considerable potential of mineral resources used in global industry in almost all economic sectors.

Key words:

Uzbekistan, history, nation, transformation, independence